ڊاڪٽر الطاف جوکيو

سنڌي ٻوليءَ ۾ پد (Syllable) جي حدبنديءَ جو تحقيقي جائزو

A Study of Syllable's Limitation in Sindhi Language

Abstract

According to linguistic terminology, a 'syllable' refers to a group of combined sounds that is pronounced in a single burst while speaking. In other words, a syllable consists of a combination of consonant/s and vowel that are articulated together in one burst. For example, if we segment the word 'پاڻِي' (water) down, it divides into two parts (پا + ڻِي), which are pronounced together in one burst. Similarly, the word 'انب' (mango) divides into (اَن + بُ). Each of these parts can be referred to as a syllable. The limit of a syllable is based on a vowel. The pronunciation of a word also depends on the limitation of the syllable of a word. If the limit of syllable is not precise, the pronunciation of the word cannot be correct either.

Different languages have had various principles to segment the syllable of words. To identify the syllable of the Sindhi language, it is essential to consider the rules of the Sindhi language. There have been some disagreements among Sindhi language experts regarding the proper segmenting of a syllable. Professor Ali Nawaz Jatoi determines the syllable by omitting the final short vowel of Sindhi or foreign words in their Sindhi pronunciation. Dr. Ghulam Ali Alana, however, considers the consonant sounds within combined sounds of the same foreign words' contrary to the general notion, to define the syllable. This indicates that there is a dissimilarity between the two scholars on determining the limits of a syllable, and both methods seem not entirely accurate. It is evident that there must be certain parameters to examine. evaluate and determine the syllables of word.

This paper presents a study that determines the limits of the syllable by considering the principles of Sindhi language

مسئلي جو بيان

لسانيات جي اعتبار کان چند بنيادي اصطلاحن/ terms ۾ مونجهارا محسوس ڪيا ويندا آهن. ان جو اهم سبب لاعلمي، لاپرواهي ۽ مناسب تنقيد جو نہ هجڻ بہ آهي.

مختلف ٻولين ۾ پد جي حد جا مختلف طور طريقا ٿين ٿا. سنڌي ٻوليءَ ۾ پد جي سڃاڻ تڏهن ممڪن آهي، جڏهن وينجن (consonant) ۽ سُر (Vowel) جي درست ڄاڻ هوندي، ڇاڪاڻ تہ سادي وصف موجب 'وينجن ۽ سُر' ملي هڪ پد جڙي ٿو. اهڙا پد ملي لفظ جي بيهڪ جوڙين ٿا. ياد رهي تہ هتي اکرن جي ڀڃ ٽُٽ ڪانہ ٿيندي، بلڪ آوازن کي ڌار ڪيو ويندو. بنيادي شاگردن کي اکري هِجي (spelling) پڙهائڻ بہ پد جي درست حد جي سڃاڻ سان سلهاڙيل آهي. جنهن استاد اڳيان 'پد جي حد' واضح نہ هوندي، اهو درست هِجي ۽ صورتخطيءَ جي رهنمائي بہ ٺيڪ نہ ڪري سگهندو.

پد جي درست سڃاڻ لاءِ سنڌي ٻوليءَ جي آوازن (سُر توڙي وينجن) جي ڄاڻ تہ هجي ئي هجي، ليڪن گڏوگڏ ٻوليءَ ۾ گڏيل وينجن آوازن جي ڄاڻ ۽ ساڪن وينجن آوازن جي مڪمل ڄاڻ هجڻ گهرجي. اکري لحاظ کان اعراب، حرف علت ۽ جزم جي درست استعمال جي ڄاڻ هجي. ان کان پوءِ ئي پد جي درست حد معلوم ڪري، لفظ کي آسانيءَ سان هِجي ڪري سگهجي ٿو.

سنڌي ٻوليءَ جي عالمن جي ڪيل ڪم کي ڏسجي ٿو تہ ڪٿي ڪٿي خال بہ نظر اچن ٿا، مثال طور: پروفيسر علي نواز جتوئيءَ جي ڄاڻايل لفظن جي پد (syllable) واري ڇيد ۾ سنڌي ٻوليءَ نسبت گڏيل وينجن آواز ۽ آخري متحرڪ ۾ خال سامهون اچي ٿو جيئن:

لفظ	پد
/مڪتب/	/مڪ + تب/
/مطلب/	/مط + لب/
/هَڪل/	/هَہ + ڪل/ (1)

پروفيسر جتوئيءَ جي علم لسان ۽ عرفان تي تہ ڪو شڪ نہ ٿو ڪري سگهجي، البت، سنڌي ٻوليءَ نسبت اختلاف رکي سگهجي ٿو. بيشڪ عربي، فارسي يا هندي/ اردوءَ ۾ 'مڪتب' جا بہ پد ٿيندا، ليڪن سنڌي ٻوليءَ جو آخري وينجن متحرڪ هجڻ نسبت 'مَڪْتَبُ' (مَڪْ +تَ + بُ) ٿيندو جنهن جا ٻن بدران ٽي پد ٿيندا، ساڳئي نموني 'مطلب' جا پڻ ٽي پد ٿيندا. ساڳئي نموني 'هَڪل' جو آخري وينجن 'ل' متحرڪ ٿيندو، ان نسبت ٻن بدران ٽي پد (هَہ + ڪَ + لَ) ٿيندا.

پروفيسر جتوئي، سنڌي ٻوليءَ ۾ اچارجندڙ هر لفظ جي آخري وينجن کي ساڪن ڪري ٿو جيڪو ٻوليءَ جي مزاج مطابق مناسب ناهي. هو لکي ٿو: "عربيءَ ۾ /عِلم/ هڪپدو لفظ آهي، مگر سنڌي صوتيات موجب اهو ٻپدو لفظ آهي ۽ اچار اٿس /عِلِم/. ان مان اهو ثابت ٿئي ٿو تہ پدن جي سٽاء ۾ ٻولين جي صوتياتي مزاج کي وڏو دخل آهي. ٻين ٻولين تان اڌارا ورتل لفظ مادري زبان جي مزاج موجب تبديل ٿيندا آهن." (2)

بيشڪ پدن جي بيهڪ ۾ ٻولين جي مزاج جو وڏو دخل آهي. ’عِلم‘ بيشڪ عربي ٻوليءَ جي مزاج موجب هڪپدو لفظ آهي، ليڪن سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻپدو نہ بلڪ ٽِپدو لفظ ٿي وڃي ٿو ڇاڪاڻ تہ گھڻي ڀاڱي عربي لفظ، سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ واحد مذڪر جي صورت ۾، آخري متحرڪ ٿي، داخل ٿئي ٿو جيئن: ’عِلِمُ‘

ساڳين لفظن ’علم، مڪتب ۽ مطلب‘ جو ڇيد وري جڏهن ڊاڪٽر غلام علي الانا وٽ ڏسجي ٿو تہ ان ۾ وري گڏيل وينجن آوازن ۾ جزم جو مونجهارو سامهون اچي ٿو جيئن:

سنڌي ۾ صورت	عربيءَ ۾ صورت
عِلَمُ	عِلْم
مَڪَتَبُ	مَڪْتَب
مَطَلَبُ	مَطْلَب

”مٿين لفظن ۾ ’ل‘، ’ڪ‘ ۽ ’ط‘ صورتن وارا آواز [لْم]، [ڪْت] ۽ [طْل] گڏيل آوازن ۾ ساڪن آهن. سنڌيءَ جا استاد ۽ ماهر حالانڪ مٿيان لفظ ائين ئي لکندا آهن، جيئن مٿي ڏنل آهن، پر جزم جي اهميت ۽ استعمال کان غير واقفيت سبب، انهن لفظن جي ’هِجي‘ ۾ ’ساڪن وينجن‘ کي متحرڪ (syllabic) ڄاڻائيندا آهن. مثال طور، مٿين لفظن جي هِجي هيئن ڪندا آهن:

عِلِمُ: عين زير اِ، لام زير لِ، ميم پيش مُ... عِلِمُ

سنڌيدان نہ صرف عربي لفظن جي جزن ۽ پدن جي ’هِجي‘ کان اڻواقف رهيا آهن، پر خالص سنڌي گڏيل آوازن کي بہ غلط پدن ۾ ورهائي، انهن جي غلط هِجي ڪندا آهن.“[3]

ڊاڪٽر الانا عربي لفظن جي سنڌي صورت موجب آخري وينجن متحرڪ ڪري ٿو جيڪو سنڌي ٻوليءَ جي مزاج مطابق آهي، ليڪن جڏهن ساڳين لفظن ۾ گڏيل وينجن آوازن جي بيهڪ ٻڌائي ٿو سا بنهہ نامناسب آهي. يعني جڏهن ڊاڪٽر الانا جي ڏسيل راهہ موجب، ’مَڪتب‘ جي ’هِجي‘ (م زبر مَ، ڪ + ت زير ڪْتَ، ب پيش بُ = مَڪْتَبُ) ڪجي ٿي تہ اها بلڪل اڻ- ٺهڪندڙ ۽ غير علمي جوڙجڪ ٿيندي.

سنڌي ٻوليءَ جي مزاج موجب لفظن جي پدن جي بيهڪ ۾ جڏهن اهڙا معاملا سامهون اچن ٿا، ان صورت ۾ ٻوليءَ جي بنيادي اصولن کي سامهون رکڻ نهايت ضروري آهي.

ابياس جا سوال

- پد (syllable) ڇا کي ٿو چئجي؟
- لفظ ۾ پد جي حد ڪيئن معلوم ڪري سگهجي ٿي؟

○ پد جي حد معلوم ڪرڻ لاءِ ٻوليءَ جي ڪهڙن بنيادي اصولن کي نظر ۾ رکڻ گهرجي؟
○ لفظ جي هِجي ۾ پد جي حد کي سمجهڻ ڇو ضروري آهي؟

اپياس جو عمل

ڳالهائڻ واري ٻوليءَ ۾ پيٽ واري جهليءَ (diaphragm) ذريعي هوا کي آوازي ڦڙڪن (vocal cards) ۽ وات جي عضون مان گذاري آواز ادا ڪيو ويندو آهي. اها هوا، جڏهن وات جي ڪنهن به عضوي وسيلي رڪاوٽ سان، آواز جي صورت ۾ ادا ٿيندي ته اها وينجن (consonant) سڏبي، پر جڏهن بنا رڪاوٽ جي ادا ڪبي ته ان کي سُر (vowel) چئبو.

ڳالهائجندڙ ٻوليءَ پٽاندر، آواز بنيادي طور اها هوا آهي، جيڪا پيٽ جي اندرين جهَليءَ وسيلي ساهه سان وات ۽ ڳلي جي عضون سان ڪٽجي ۽ ڇڏجي ٿي. دراصل، اهڙو آواز، جيڪو هڪ جهٽڪي سان اُچارجي ٿو سو 'پد' (syllable) آهي، جنهن ۾ وينجن (consonant) ۽ سُر (vowel) شامل رهي ٿو. ان حوالي سان ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو نئين ڄاول ٻار جي آوازن بابت ڄاڻائي ٿو:

> "ٻار سڀ کان اڳ صوتي اشارا ٿو ڪري، صوتي اشارا (sound mimicry) اهي آواز آهن، جن لفظن جي بنيادي صورتن لاءِ بنياد جو ڪم ٿا ڏين. ٻار پهريائين اهي آواز ٿو پيدا ڪري، جن ۾ ڳالهائڻ وارن عضون جو گهٽ ڪم ڪونهي. هن لاءِ ڪي نفسياتي سبب آهن. ڳالهائڻ وارن عضون جو استعمال ٻار جي حالت ۾ چڱو خاصو مشڪل آهي ۽ انسان سڀاويڪ طور تي سهل پسند آهي. پهريان آواز جي ٻارن وٽان ٻڌڻ ۾ايندا، سي هوندا 'اون'، 'اين' ۽ 'آ' وغيره. اهي آواز اهڙا آهن، جو انهن ۾چپن، زبان ۽ تارونءَ جو استعمال گهٽ ڪري ڪونه ٿو ٿئي. ان ڪري انهن آوازن کي اسان بنيادي آواز (fundamental syllables) ٿا سڏيون. هنن آوازن کي Pure syllables سڏبو آهي."(4)

ڊاڪٽر ٻوهيي جو ڄاڻايل ٻاراڻي بنيادي آوازن: 'اُون'، 'اين'، 'آ' وغيره کي بنيادي پد (fundamental syllables) ڪوٺڻ ۾، ان ڳالهه جي ڇنڊائي آهي ته اهڙن آوازن ۾ 'وينجن ۽ سُر' شامل آهي. عام طور اهو تصور ڪيو ويندو آهي ته 'آ، او، اُون يا اين وغيره' صرف سُر ئي هوندا آهن، ان جو سبب ته سُر/ vowel به اڪري صورت ۾ ايئن ئي لکبا آهن. پر جڏهن آوازن جي ڳُٽپ ڪبي، ته ان ۾ 'الف' جو آواز هڪ وينجن/ consonant طور ڳڻيو ويندو آهي. ياد رهي ته متحرڪ الف/ همزي جو آواز وينجن طور Glottal stop سڏبو آهي، يعني ان آواز جي رڪاوٽ گلي ۾ ٿي ٿيندي آهي، جنهن سبب ان کي وينجن سمجهيو ويندو آهي.

مٿين بنيادي وضاحت پد جي بيهڪ سمجهڻ لاءِ نهايت مناسب آهي. سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جي ٽوڙ (segmenting) ۽ جوڙ (blending) ۾ پد جو ئي اهم ڪردار هوندو آهي، ڇاڪاڻ تہ لفظ کي اچار جي بنياد تي پهرين پدن ۾ ئي ٽوڙبو آهي، بعد ۾ ان کي آوازن ۾ ورهائبو آهي. ان لاءِ پد/ syllable جي بيهڪ کي سمجهڻ لاءِ ڪن ٻوليءَ جي معيارن (standards) کي سامهون رکڻ لازمي آهي. پد جي حد معلوم ڪرڻ لاءِ جيڪي ٻوليءَ جا ممڪن معيار لازمي هجڻ گهرجن، سي هيٺينءَ ريت آهن:

- پد ۽ ان جي حد (syllable and its limitation)
- وينجن ۽ سُر (consonant and vowel)
- گڏيل وينجن آواز (clustered sounds)
- لفظن جا آخري ساڪن وينجن (last vowelless consonant)

پد جي حد (syllable and its limitation)

پد/ syllable آوازن جو اهڙو جوڙ آهي، جنهن ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٻہ آواز 'وينجن ۽ سُر' ٿيندا آهن. ڪوبہ آواز جيڪو وات مان اچارجي ٿو اهو پد جي صورت ۾ ئي ادا ٿيندو آهي. جڏهن بہ وات مان ڪو لفظ اچارجي ٿو تہ ان کي جيڪڏهن ٻيهر ٽوڙي اچاربو تہ ان صورت ۾ لفظ جو هر هڪ ڀاڱو پد جي صورت ۾ نمايان رهندو. مثال طور:

- اُٺُ: اُ + ٺُ (ٻہ پد)
- تِڏِ: تِ + ڏِ (ٻہ پد)
- پاوا: پا + وا (ٻہ پد)
- تِيلِي: تِي + لِي (ٻہ پد)
- ٻُوٽُ: ٻُو + ٽُ (ٻہ پد)
- پاٽِي: پا + ٽِي (ٻہ پد)
- شِينهُن: شِينُ + هُنُ (ٻہ پد)
- گهِنٽِي: گهِنَ + ٽِي (ٻہ پد)
- بَدَڪَ: بَ + دَ + ڪَ (ٽي پد)

يعني لفظ کي ٽوڙي، جهٽڪي سان اچارجڻ واري آوازي لهر کي 'پد' چئبو. ان ۾ صرف آواز کي ئي ڏسبو، اکرن ڏانهن توجهہ نہ ڏبو. لفظن ۾ اکر گهٽ- وڌ ٿيندا آهن، ان لاءِ اکرن جي ڳڻپ تي ڌيان نہ ڏبو، البت هِجي ڪرڻ ۾ اکرن جو شمار ڪيو ويندو آهي. مثلاً 'گهِنٽِي' لفظ ۾ 'گهِنَ' هڪ جهٽڪي سان ادا ٿيندڙ اهڙي آوازي لهر آهي، جنهن ۾ ٻہ وينجن اچن ٿا. ان صورت ۾ ان کي بہ 'پد' ۾ ئي شمار ڪبو.

پد بابت ڏنل مثالن مان اهو واضح ٿئي ٿو تہ ’پد‘ هڪ سُر تي مشتمل هوندو آهي، جڏهن لفظ ۾ ٻيو سُر هوندو تہ پوءِ ان کي ٻئي پد جو پانئبو. يعني پد جي حد اوستائين ٻڌبي، جيستائين سُر (vowel) جي حد هوندي. ٻيو وينجن الڳ سُر سان، الڳ پد شمار ٿيندو. هڪ پد ۾ هڪ سُر سان ٻہ وينجن (consonants) بہ ٿي سگهن ٿا. واضح رهي تہ ’پد جي حد‘ جو لاڳاپو ’سر جي حد‘ سان آهي.

وينجن ۽ سُر (consonant and vowel)

وينجن ۽ سُر ملي هڪ پد ٺاهيندا آهن. ان لاءِ ٻنهي جي ميلاپ کي نظر ۾ رکڻ لازمي آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻاونجاهہ اکر آهن، جن ۾ ايڪونجاهہ وينجن آهن- ياد رهي تہ الف ۽ همزو وينجن نسبت هڪ ئي آواز جي نمائندگي ڪندا آهن، البت، الف ڊگهي سُر طور بہ ڪم ايندو آهي، جنهن ڪري الف کي حرف علت ۾ شمار ڪبو آهي. سنڌي ٻاراڻي ڪتاب ۾جيڪا ’ڪڪ پٽي‘ ڏنل آهي، ان ۾ هرهڪ جزي کي پد ۾ شمار ڪبو.

الف- بي جا آواز (ڳڪ پٽي)

اَ	آ	اِ	اِي	اُ	اُو	اي	اَي	او	اَو
بَ	با	بِ	بِي	بُ	بُو	بي	بَي	بو	بَو
جَ	جا	جِ	جِي	جُ	جُو	جي	جَي	جو	جَو
جهَ	جها	جهِ	جهِي	جهُ	جهُو	جهي	جهَي	جهو	جهَو
دَ	دا	دِ	دِي	دُ	دُو	دي	دَي	دو	دَو
سَ	سا	سِ	سِي	سُ	سُو	سي	سَي	سو	سَو
لَ	لا	لِ	لِي	لُ	لُو	لي	لَي	لو	لَو
مَ	ما	مِ	مِي	مُ	مُو	مي	مَي	مو	مَو
ءَ	ئا	ءِ	ئِي	ءُ	ئُو	ئي	ئَي	ئو	ئَو
يَ	يا	يِ	يِي	يُ	يُو	يي	يَي	يو	يَو

نوٽ: ’الف‘ سان سلهاڙيل سُر آوازَ الف سان ملي پد جوڙين ٿا، جڏهن تہ لکت ۾ ڏيکارڻ لاءِ ڏهہ صاف سُر آواز پڻ فرضي الف سان ڏيکاريا آهن، ان ۾ الف فرضي هوندو آهي، يعني ان جي حيثيت وينجن واري نہ ٻَڌبي. جدول جي هرهڪ خاني ۾ ڏنل اعرابن يا حرف علت سان ڏنل اکر، پد شمار ڪيا ويندا آهن.

ڄاڻايل جدول صرف صاف سُرن سان ڏنل آهي، جڏهن ته ساڳئي نموني گهٽي سُرن سان به ٺهندي، جيئن:

الف_ بي جا گهٽا آواز (ڪڪ پٽي)

اَنْ	آنْ	اِنْ	اِينْ	اُنْ	اُونْ	اينْ	اَينْ	اونْ	اَونْ
بَنْ	بانْ	بِنْ	بِينْ	بُنْ	بُونْ	بينْ	بَينْ	بونْ	بَونْ
جَنْ	جانْ	جِنْ	جِينْ	جُنْ	جُونْ	جينْ	جَينْ	جونْ	جَونْ
جهَنْ	جهانْ	جهِنْ	جهِينْ	جهُنْ	جهُونْ	جهينْ	جهَينْ	جهونْ	جهَونْ
دَنْ	دانْ	دِنْ	دِينْ	دُنْ	دُونْ	دينْ	دَينْ	دونْ	دَونْ
سَنْ	سانْ	سِنْ	سِينْ	سُنْ	سُونْ	سينْ	سَينْ	سونْ	سَونْ
لَنْ	لانْ	لِنْ	لِينْ	لُنْ	لُونْ	لينْ	لَينْ	لونْ	لَونْ
مَنْ	مانْ	مِنْ	مِينْ	مُنْ	مُونْ	مينْ	مَينْ	مونْ	مَونْ
ٿَن	ٿانْ	ٿِن	ٿِينْ	ٿُن	ٿُونْ	ٿينْ	ٿَينْ	ٿونْ	ٿَونْ
يَنْ	يانْ	يِنْ	يِينْ	يُنْ	يُونْ	يينْ	يَينْ	يونْ	يَونْ

جدول ۾ ڏنل آواز، سڀ جو سڀ پد (syllables) آهن. جڏهن به ڪنهن لفظ ۾ اهڙا پد شامل هوندا، انهن کي ٽوڙي ۽ جوڙي، اکري هِجي ڪري سگهبي. مثال طور:

لفظ	پدن ۾ ڇيد	لفظ جي هِجي
اَڪِ	اَ ۽ ڪِ (ٻه پد)	الف زبر 'اَ' + ڪ زير 'ڪِ'= اَڪِ
اُٿُ	اُ ۽ ٿُ (ٻه پد)	الف پيش 'اُ' + ٿ پيش 'ٿُ'= اُٿُ
اَنبُ	اَنْ ۽ بُ (ٻه پد)	الف، نون زبر 'اَنْ' + ب پيش 'بُ'= اَنبُ
آنا	آ ۽ نا (ٻه پد)	الف مد 'آ' + ن، الف 'نا'= آنا
سِيٽِي	سِي ۽ ٽِي (ٻه پد)	س، ي زير 'سِي' + ٽ، ي زير 'ٽِي'= سِيٽِي
ريلَ	ري ۽ لَ (ٻه پد)	ر، ي 'ري' + ل زبر 'لَ'= ريلَ
بُوٿُ	بُو ۽ ٿُ (ٻه پد)	ب، و پيش 'بُو' + ٿ پيش 'ٿُ'= بُوٿُ
گهوڙو	گهو ۽ ڙو (ٻه پد)	گهہ، و 'گهو' + ڙ و 'ڙو'= گهوڙو
عَينَڪَ	عَي، نَ ۽ ڪَ (ٽي پد)	ع، ي زبر 'عَي' + ن زبر 'نَ' + ڪ زبر 'ڪَ'= عَينَڪَ
صابُڻُ	صا، بُ ۽ ڻُ (ٽي پد)	ص، الف 'صا'+ ب پيش 'بُ' + ڻ پيش 'ڻُ'= صابُڻُ
چَندُ	چَنْ ۽ ڊُ (ٻه پد)	چ، ن زبر 'چَنْ' + ڊ پيش 'ڊُ' = چَندُ

شِينهُن	شِينْ ۽ هُن (ٻہ پد)	ش، ي، ن زير ’شِينْ‘ + ھ ن پيش ’هُن‘ = شِينهُن
لِيمون	لِي ۽ مون (ٻہ پد)	ل، ي زير ’لِي‘ + م، و ن ’مون‘ = لِيمون
چَونري	چَونْ ۽ رِي (ٻہ پد)	چ، و ن زبر ’چَونْ‘ + ر ي زير ’رِي‘ = چَونرِي

مٿي سنڌي ٻاراڻي ڪتاب مان ڪجھ لفظ رکيا ويا، جنھن جو ’پد‘ آهر ڇيد ڪيو ويو. انهن پدن ۾ مختلف وينجنن سان ننڍو سُر (اعراب)، ڊگھو سُر (آ، او، اي وغيره)، ٻٽو سُر (اَو ۽ اَي) ۽ گھٽا ننڍا توڙي ڊگھا سُر ڏيکاريا ويا آهن. لفظ کي پدن ۾ ٽوڙي، ان بعد پد کي هِجي ڪري ۽ پد ملائبا تہ لفظ جو اچار سڌو ٿي ويهندو.

گڏيل وينجن آواز (clustered sounds)

سنڌي ٻوليءَ ۾ گڏيل آوازَ ٻن وينجنن کي سڏبو آهي، جيڪي هڪ سُر (vowel) سان ملي، پد (syllable) جي صورت وٺندا آهن. گھڻي قدر لفظ جي اچار کي ڏسي، گڏيل وينجن آواز تصور ڪري سگھبا آهن. ان حالت ۾ ڪٿي ڪٿي لفظ سان رعايت بہ ڪري وٺبي آهي، جيئن: جهِرڪِي. اهڙن لفظن ۾ اختلاف ٿي سگھي ٿو ڇاڪاڻ تہ ’جهر‘ ۾ ’ر‘ کي اعراب سان الڳ بہ ڪري سگھجي ٿو تہ وري اچار نسبت، ’جھہ‘ سان ’ر‘ ملائي، گڏيل آواز بہ وٺي سگھجي ٿو. اچار نسبت سنڌي ٻوليءَ ۾ ’جهِرڪِي‘ (جھہ، ر زير جهِرَ + ڪ، ي زير ڪِي) بيهي ٿو پر جيڪڏهن ٻارن جي سهوليت لاءِ ’ر‘ کي زير واري اعراب ڏيئي بيهارجي ٿو تہ بہ ان ۾ ڪو حرج ڪونهي. البت، جڏهن لفظ ’پهريون‘ هِجي ڪجي ٿو تہ ان ۾ هڪ تہ ’پھہ‘ وارو پد اهڙو آهي، جنھن ۾ رعايت ڪري، ’پ ۽ ھہ‘ کي الڳ الڳ (پ زبر پَ، ھہ زير ھِہ) بہ ڪري سگھجي ٿو تہ وري گڏي (پ، ھہ زبر پَھَہ) بہ اچاري سگھجي ٿو. ليڪن، ’ر ۽ ي‘ کي اصولي طور الڳ الڳ ڪري نہ اچاربو. اچار جي نسبت، ’پَهريون‘ ۾ ٻہ پد آهن: ’پَھہ+ ريون‘. هتي اهو نڪتو نهايت اهم آهي تہ ’ر ۽ ي‘ وينجنَ گڏيل آواز جو هڪ مثال آهي.

سنڌي ٻوليءَ ۾ گڏيل وينجن آوازن جا ٻہ نمونا آهن، جنھن ۾ هڪ ساڪن بيهندو آهي. لفظ ۾ ساڪن کي سمجھڻ نهايت اهم آهي، جيڪو ڪنهن لفظ ۾ساڪن ٿي، ٻئي سان گڏبو آهي. سنڌي صورتخطيءَ ۾ لسانياتي طور ساڪن آواز جا ٻہ نمونا ٿين ٿا:

- ڪنهن گڏيل آواز جو اڳيون آواز
- ڪنهن گڏيل آواز جو پويون آواز [5]

يعني، سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻٽن آوازن (Cluster of sounds) جا ٻہ قسم سامهون اچن ٿا:

1. ديسي صورتخطيءَ جي نسبت ٻٽن آوازن ۾ ’پهريون ساڪن- ٻيو متحرڪ‘، جيئن:

- پيارُ (هن ۾ ’پ‘ کي ساڪن ڏيکارڻ لاءِ مجزوم ڪرڻو پوندو، جنهن جي جوڙ ۾ ’پ‘ ساڪن کي متحرڪ ’ي‘ سان ملائي [پيا] اچاربو. يعني ’پ‘ ساڪن، پوئين متحرڪ آواز ’يا‘ سان ملائبو.)
- ڏُکيو (هن ۾ ’ک‘ کي ساڪن ڏيکارڻ لاءِ مجزوم ڪرڻو پوندو، جنهن جي جوڙ ۾ ’ک‘ ساڪن کي متحرڪ ’ي‘ سان ملائي [کيو] اچاربو. يعني ’ک‘ ساڪن، پوئين متحرڪ آواز ’يو‘ سان ملائبو.)

2. عربي- فارسي صورتخطيءَ جي نسبت ٻٽن آوازن ۾ ’پهريون متحرڪ- ٻيو ساڪن‘، جيئن:

- عِلمُ (هن ۾ ’ل‘ کي ساڪن ڏيکارڻ لاءِ مجزوم ڪيو ويو آهي، جنهن جو جوڙ ’ع‘ سان ملائي [عِل] اچاربو. يعني ’ل‘ ساڪن، اڳيئين متحرڪ آواز ’ع‘ سان ملائبو.
- گهِنٽي (هن ۾ ’ن‘ کي ساڪن ڏيکارڻ لاءِ مجزوم ڪيو ويو آهي، جنهن جو جوڙ ’گهہ‘ سان ملائي [گهِنَ] اچاربو. يعني ’ن‘ ساڪن، اڳيئين متحرڪ آواز ’گِهہ‘ سان ملائبو.) (6)

ديسي گڏيل وينجن آواز (پهريون ساڪن، ٻيون متحرڪ)

پهريون نمونو سنڌي ديسي گڏيل آوازن وارو ٿئي ٿو جنهن ۾ پهريون وينجن آواز ساڪن رهي ٿو جيئن: ’پيارُ‘، ’ڪيارِڙي، پريمُ، ڪروڌُ وغيره. (ڌيان رهي ته ڄاڻايل لفظن جي پهريَن وينجن آوازن ’پ‘، ’ڪ‘، ’پ‘ ۽ ’ڪ‘ تي ڪابہ اعراب نہ ايندي، بلڪ اهي ساڪن رهندا ۽ ’ي‘ وينجن سان گڏجي گڏيل آواز جوڙيندا.)

لفظن جو پد (syllable) ۾ ڇيد

لفظ	پدن ۾ ڇيد	لفظ جي هِجي
پيارُ	پيا ۽ رُ (ٻہ پد)	پ، ي الف ’پيا‘ + ر پيش ’رُ‘= پيارُ
ڪيارِڙي	ڪيا ۽ رِڙي (ٻہ پد)	ڪ، ي الف ’ڪيا‘ + ڙ ي زير ’ڙِي‘= ڪيارِڙي
آڪيُون	آ ۽ ڪيُون	الف زبر ’آ‘ + ڪ، ي، و ن پيش ’ڪيُون‘ = آڪيُون
سُوَرهيُہ	سُوَر ۽ هيُہ	س، و ر پيش ’سُوَرَ‘ + هہ، ي پيش ’هيُہ‘ = سُوَرهيُہ
پريمُ	پر ۽ مُ (ٻہ پد)	پ، ر، ي ’پري‘ + م پيش ’مُ‘= پريمُ
ڪروڌُ	ڪرو ۽ ڌُ (ٻہ پد)	ڪ، ر، و ’ڪرو‘ + ڌ پيش ’ڌُ‘ = ڪروڌُ
سِٽرَ	سِ ۽ ٽرَ (ٻہ پد)	س زير ’سِ‘ + ٽ، ر زبر ’ٽرَ‘ = سِٽرَ

مٿين لفظن جو آوازن جي نسبت، هيٺين ريت ڇيد ڪري سگهجي ٿو:

لفظن جو آواز (sound) ۾ چيد

لفظ	آواز ۾ چيد	آوازن جو وچور
پيارُ	پ + ي + آ، ر + اُ	ٻہ پد (پيا + رُ) پنج آواز: ٽي وينجن (پ، ي ۽ ر)، ٻہ سُر (آ ۽ اُ)
ڪيارِڙي	ڪ + ي + آ، ڙ + اِي	ٻہ پد (ڪيا + ڙِي) پنج آواز: ٽي وينجن (ڪ، ي ۽ ڙ)، ٻہ سُر (آ ۽ اِي)
اَڪيُون	ا+اَ، ڪ+ي+اُ ُون	ٻہ پد (اَ + ڪيُون) پنج آواز: ٽي وينجن (ا، ڪ ۽ ي)، ٻہ سُر (اَ ۽ اُون)
سُوڙهيُہ	س+ر+اُو، ھ+ي+اُ	ٻہ پد (سُوڙ+ هيُہ) ڇهہ آواز: چار وينجن (س، ر، ھ ۽ ي)، ٻہ سُر (اُو ۽ اُ)
پريمُ	پ+ر+اي، م+اُ	ٻہ پد (پري + مُ) پنج آواز: ٽي وينجن (پ، ر ۽ م)، ٻہ سُر (اي ۽ اُ)
ڪروڌُ	ڪ+ر+او، ڌ+اُ	ٻہ پد (ڪرو + ڌُ) پنج آواز: ٽي وينجن (ڪ، ر ۽ ڌ)، ٻہ سُر (او ۽ اُ)
سِٿرَ	س+اِ، ٿ+ ر+ اَ	ٻہ پد (سِ + ٿرَ) پنج آواز: ٽي وينجن (س، ٿ ۽ ر)، ٻہ سُر (اِ ۽ اَ)

هتي لفظ ’سُوڙهيُہ‘ ۾ آوازن جي وضاحت ڪجي تہ ’رھ‘ ڪو وسرڳ ڪونهي، بلڪ ’ر ۽ ھ‘ الڳ ٿيندا ۽ ’ر‘ ساڪن حالت ۾ رهندو. جڏهن تہ ان لفظ ۾ ’ي‘ وينجن اهڙو آواز آهي، جيڪو اڳئين وينجن آواز ’ھ‘ کي، ساڪن حالت ۾، پاڻ سان ملائي پد ٺاهي ٿو. مٿين لفظن ۾ گڏيل وينجن آوازن ۾ ’ي ۽ ر‘ اهڙا وينجن آواز آهن، جيڪي پاڻ کان اڳ هوندڙ وينجن آواز کي پاڻ سان گڏي، بعد ۾ ڪنهن سُر سان پد جوڙين ٿا، جيئن: پيارُ- پريمُ وغيره. (ذهن تي هجي تہ ’پ‘ تي ڪابہ اعراب نہ لڳندي)

عربي- فارسي ۽ ٻين ٻولين ۾ يڪسان گڏيل وينجن آواز (پهريون متحرڪ، ٻيون ساڪن)

ٻيون نمونو سيني ٻولين ۾ يڪسان گڏيل وينجن آوازن وارو ٿئي ٿو جنهن ۾ پهريون وينجن آواز متحرڪ رهي ٿو، جيڪو ٻئين ساڪن آواز سان ملندو. جيئن: ’مَطْلَبُ‘، ’گهِنْٽِي‘، ’جهِڙْڪِي‘، ’هَلْڪو‘ وغيره. (ڌيان رهي تہ ڄاڻايل لفظن جا پهريان وينجن آوازَ ’م‘، ’گھ‘، ’جھ‘ ۽ ’ھ‘ متحرڪ رهندا، جڏهن تہ انهن سان ملندڙ ’ط‘، ’ن‘، ’ر‘ ۽ ’ل‘ وينجن، ساڪن رهندا. اهو گڏيل آوازن جو نمونو عام آهي.)

لفظن جو پد (syllable) ۾ ڇيد

لفظ	پدن ۾ ڇيد	لفظ جي هِجي
مَطّلَبُ	مَط، لَ ۽ بُ (ٽي پد)	م، ط زبر ’مَطّ‘ + ل زبر ’لَ‘ + ب پيش ’بُ‘ = مَطّلَبُ
گهِنٽِي	گهِنَ۽ ٽِي (ٻہ پد)	گهہ، ن زير ’گهِنَ‘ + ٽ، ي زير ’ٽِي‘ = گهِنٽِي
جهِرَڪِي	جهِرَ ۽ ڪِي (ٻہ پد)	جهہ، ر زير ’جهِرَ‘ + ڪ، ي زير ’ڪِي‘ = جهِرَڪِي
هَلَڪو	هَلَ ۽ ڪو (ٻہ پد)	هہ، ل زبر ’هَلَ‘ + ڪ، و ’ڪو‘ = هَلَڪو

مٿين لفظن جو، آوازن جي نسبت، هيٺينءَ ريت ڇيد ڪري سگهجي ٿو:

لفظن جو آواز (sound) ۾ ڇيد

لفظ	آواز ۾ ڇيد	آوازن جو وچور
مَطّلَبُ	م + طَ+اَ، ل+اَ، ب+اُ	ٽي پد (مَطّ + لَ + بُ) ست آواز: چار وينجن (م، ط، ل ۽ ب)، ٽي سُر (اَ، اَ۽ اُ)
گهِنٽِي	گهہ+نَ+اِ، ٽ+اِي	ٻہ پد (گهِنَ+ ٽِي) پنج آواز: ٽي وينجن (گهہ، ن ۽ ٽ)، ٻہ سُر (اِ ۽ اِي)
جهِرَڪِي	جهہ+رَ+اِ، ڪ+اِي	ٻہ پد (جهِرَ+ ڪِي) پنج آواز: ٽي وينجن (جهہ، ر ۽ ڪ)، ٻہ سُر (اِ ۽ اِي)
هَلَڪو	هہ+لَ+اَ، ڪ+او	ٻہ پد (هَلَ+ ڪو) پنج آواز: ٽي وينجن (هہ، ل ۽ ڪ)، ٻہ سُر (اَ۽ او)

سنڌي ٻوليءَ ۾ هڪ تہ اهڙا گڏيل آواز آهن، جن تي ڪو اختلاف ناهي؛ باقي ڪي گڏيل آواز اهڙا بہ آهن، جن کي سمجهائڻ لاءِ ڪافي جدوجهد جي ضرورت پوي ٿي.

جديد تحقيق موجب، اضافي وسرڳ طور ڳڻجندڙ ’ڙهہ، لهہ، مهہ، نهہ ۽ ٺهہ‘، اصولي طور مفرد حيثيت ۾ وسرڳ آواز ناهن، بلڪ اهي پڻ مرڪب آواز/ گڏيل وينجن آواز آهن، جنهن ۾ ’هہ‘ وينجن آواز الڳ سان متحرڪ رهي ٿو. ان جو اهم سبب تہ ’ڙهہ، لهہ، مهہ، نهہ ۽ ٺهہ‘ اهڙا مرڪب/ گڏيل آواز آهن، جيڪي هڪ جهٽڪي سان اچاري نہ ٿا

سگهجن. (7) ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، انهن گڏيل آوازن لاءِ چاٽائي ٿو: ”اهي حقيقت ۾ ٻن صوتين جو ميل (conjunct consonants) آهن.“ (8) ڊاڪٽر جيٽلي اهڙن گڏيل آوازن بابت وضاحت ڏيندي لکي ٿو: ”ڪن عالمن سنڌي وينجنن جي چارٽ ۾ هيٺ ڏنل وينجنَ ٻه شامل ڪري ڇڏيا آهن. اهي سادن يا مفرد وينجن ’ڏوَني- تتن‘ جي چارٽ ۾ ڏيڻ نه گهرجن. ڇاڪاڻ ته اهي ٻه گڏيل وينجن آهن. جن جي پٺيان ايندڙ وينجن ’هه‘ علحدو آهي. ان جو اچار ’ک، جهه، ڦ، ڀ وغيره‘ وسرگي وينجنن ۾ زور سان نڪرندڙ ڦوڪ يا هوا واري اچار کان نرالو آهي. مهه، نهه، ٽهه، لهه، ڙهه.“ (9) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ اهڙن گڏيل آوازن کي ’هه‘ سان سميٽيل آواز ڪوٺي ٿو. (10)

سنڌي ٻاراڻي ڪتاب مان چند لفظ خيال خاطر رکجن ٿا: ڪلهو- ملهه- وڙهه- سنهو- پوڙهو- ماٺهو- چڙهه- ڳاڙهو- سوڙهو- پڙهون وغيره. ٻاراڻي ڪتاب ۾ اهڙن لفظن جي اعرابن ۾ ٻه مسئلو اچي ٿو. جيڪو سلجهائڻ ڏکيو ٿي پوندو آهي، جيئن: ’پَڙُهون‘ (ص: 43) ۽ ’پَڙهُون‘ (ص: 47). يعني اهو طئي نه ٿي سگهندو آهي ته اعراب ’ڙ‘ تي ڏجي يا ’هه‘ تي ايندي! اصل معاملو مسئلي کي سمجهڻ جو آهي. جڏهن ڪو اصول اڳيان نه ٿو رکجي ته پوءِ ڪٿي نه ڪٿي مسئلو ڳرُ ڪٽي بيهي ٿو. جديد تحقيق موجب، اهي اضافي وسرڳ سڏجندڙ وسرڳ جي پيراميٽر ۾ نه ٿا اچن. بلڪ، اهي ’گڏيل آواز آهن. جنهن ۾ ’هه‘ جو آواز الڳ سان متحرڪ رهي ٿو.

لفظن جو پد (syllable) ۾ ڇيد

لفظ	پدن ۾ ڇيد	لفظ جي هِجي
ڪُلهو	ڪُلَ ۽ هو (ٻه پد)	ڪ، ل پيش ’ڪُلَ‘ + هه، و ’هو‘ = ڪُلهو
مَلهَه	مَلَ۽ هَه (ٻه پد)	م، ل زبر ’مَلَ‘ + هه زبر ’هَه‘ = مَلهَه
وِڙهُه	وِڙَ ۽ هُه (ٻه پد)	و، ڙ زير ’وِڙَ‘ + هه پيش ’هُه‘ = وِڙهُه
سَنهو	سَنَ ۽ هو (ٻه پد)	س، ن زبر ’سَنَ‘ + هه، و ’هو‘ = سَنهو
پوڙهو	پوڙَ ۽ هو (ٻه پد)	پ، و، ڙ ’پوڙَ‘ + هه، و ’هو‘ = پوڙهو
ماٺهُو	ماٺَ ۽ هُو (ٻه پد)	م، الف، ٺ ’ماٺَ‘ + هه، و پيش ’هُو‘ = ماٺهُو
چَڙهُه	چَڙَ ۽ هُه (ٻه پد)	چ، ڙ زبر ’چَڙَ‘ + هه پيش ’هُه‘ = چَڙهُه
ڳاڙهو	ڳاڙَ ۽ هو (ٻه پد)	ڳ، الف، ڙ ’ڳاڙَ‘ + هه، و ’هو‘ = ڳاڙهو
سوڙهو	سوڙَ ۽ هو (ٻه پد)	س، و، ڙ ’سوڙَ‘ + هه، و ’هو‘ = سوڙهو
پَڙهُون	پَڙَ ۽ هُون (ٻه پد)	پ، ڙ زبر ’پَڙَ‘ + هه، و، ن پيش ’هُون‘ = پَڙهُون

مٿين لفظن جو، آوازن جي نسبت، هيٺين ريت ڇيد ڪري سگهجي ٿو:

لفظن جو آواز (sound) ۾ ڇيد

لفظ	آواز ۾ ڇيد	آوازن جو وچور
ڪُلهو	ڪ+ لَ+اُ، هہ+او	ٻہ پد (ڪُلَ + هو) پنج آواز: ٽي وينجن (ڪ، ل ۽ هہ)، سُر (اُ ۽ او)
مَلهَہ	مر+لَ+اَ، هہ+اَ	ٻہ پد (مَلَ+ هَہ) پنج آواز: ٽي وينجن (مر، ل ۽ هہ)، ٻہ سُر (اَ ۽ اَ)
وِڙهُہ	و+ڙَ+اِ، هہ+اُ	ٻہ پد (وِڙَ+ هُہ) پنج آواز: ٽي وينجن (و، ڙ ۽ هہ)، ٻہ سُر (اِ ۽ اُ)
سَنهو	س+نَ+اَ، هہ+او	ٻہ پد (سَنَ+ هو) پنج آواز: ٽي وينجن (س، ن ۽ هہ)، ٻہ سُر (اَ ۽ او)
پوڙهو	پ+ڙ+او، هہ+او	ٻہ پد (پوڙَ+هو) پنج آواز: ٽي وينجن (پ، ڙ ۽ هہ)، ٻہ سُر (او ۽ او)
ماٺهُو	مر+ٺ+آ، هہ+اُو	ٻہ پد (ماٺَ+هُو) پنج آواز: ٽي وينجن (مر، ٺ ۽ هہ)، ٻہ سُر (آ ۽ اُو)
ڇَڙهُہ	ڇ+ڙ+اَ، هہ+اُ	ٻہ پد (ڇَڙَ+هُہ) پنج آواز: ٽي وينجن (ڇ، ڙ ۽ هہ)، ٻہ سُر (اَ ۽ اُ)
ڳاڙهو	ڳ+ڙ+آ، هہ+او	ٻہ پد (ڳاڙَ+هو) پنج آواز: ٽي وينجن (ڳ، ڙ ۽ هہ)، ٻہ سُر (آ ۽ او)
سوڙهو	س+ڙ+او، هہ+او	ٻہ پد (سوڙَ+هو) پنج آواز: ٽي وينجن (س، ڙ ۽ هہ)، ٻہ سُر (او ۽ او)
پَڙهُون	پ+ڙ+اَ، هہ+اُون	ٻہ پد (پَڙَ+هُون) پنج آواز: ٽي وينجن (پ، ڙ ۽ هہ)، ٻہ سُر (اَ ۽ اُون)

مٿين لفظن جي عام هِجي ۾ آوازن جو ڇيد ڪري جاچيو ويو. جنهن ۾ ’ڙهہ، لهہ، مهہ، نهہ ۽ ٺهہ‘، گڏيل آوازن ڪي ڏنو ويو. اهڙا گڏيل آواز ’رهہ ۽ وهہ‘ بہ آهن، جيڪي پڻ ساڳئي جوڙ جا گڏيل آواز آهن. ٻہ ٻہ لفظ ’رهہ ۽ وهہ‘ جا پڻ خيال خاطر رکجن ٿا:

لفظن جو پد (syllable) ۾ ڇيد

لفظ	پدن ۾ ڇيد	لفظ جي هِجي
وِرهائِڻُ	وِرَ، ها، ءِ ۽ ڻُ (چار پد)	و، ر زير ’وِرَ‘ + هہ، الف ’ها‘ + همزو زير ’ءِ‘ + ڻ پيش ’ڻُ‘ = وِرهائِڻُ

بِرهَمَڻُ	بِرِ، هَ، مَ ۽ ڻُ (چار پد)	ب، ر زير 'بِر' + ه زبر 'هَ' + م زبر 'مَ' +ڻ پيش 'ڻُ' = بِرهَمَڻُ
اَوهان	اَوَ ۽ هانْ (ٻه پد)	الف، و زبر 'اَوَ' + ه، الف، ن 'هان' = اَوهان
سيوهَڻِ	سيوَ، هَ ۽ ڻِ (ٽي پد)	س، ي، و 'سيوَ' + ه زبر 'هَ' + ڻ زير 'ڻِ' = سيوَهَڻِ

لفظن جو آواز (sound) ۾ ڇيد

لفظ	آواز ۾ ڇيد	آوازن جو وچور
وِرهائِڻُ	و+ر+اِ، ه+آ، ء +اِ، ڻ+اُ	چار پد (وِرَ + ها + ءِ + ڻُ) نوَ آواز: پنج وينجن (و، ر، ه، ء ۽ ڻ)، چار سُر (اِ، آ، اِ ۽ اُ)
بِرهَمَڻُ	ب+ر+اِ، ه+اَ، م+اَ، ڻ+اُ	چار پد (بِرِ+ هَ + مَ + ڻُ) نوَ آواز: پنج وينجن (ب، ر، ه، م ۽ ڻ)، چار سُر (اِ، اَ، اَ ۽ اُ)
اَوهان	ا+و+اَ، ه+آن	ٻه پد (اَوَ+ هان) پنج آواز: ٽي وينجن (ا، و ۽ ه)، ٻه سُر (اَ ۽ آن)
سيوهَڻِ	س+و+اي، ه+اَ، ڻ+اِ	ٽي پد (سيوَ+ هَ + ڻِ) ست آواز: چار وينجن (س، و، ه ۽ ڻ)، ٽي سُر (اي، اَ ۽ اِ)

لفظن جا آخري ساڪن وينجن (last vowelless consonant)

سنڌي ٻوليءَ جي مزاج ۾، ماقبل آخري (Second last) سُر جي اهميت مذڪر- مؤنث کان علاوه واحد- جمع ۾ به نوٽ ڪئي وئي آهي. عام طور اهو ئي تصور ڪيو ويندو آهي ته سنڌي ٻوليءَ جو هر لفظ جو خاتمو متحرڪ وينجن سان ٿيندو آهي. ان تصور سبب ڪافي عالم اڪثر مغالطي ۾ رهندي، آخري ساڪن آوازن کي به متحرڪ ٻڌائيندي مختلف صورتون پيش ڪندا آهن.

ماقبل آخريءَ (Second last) جي حوالي سان ڊاڪٽر مرليڌر جيتلي ڄاڻائي ٿو: ”مون کي پنجاهه کن سالن جي عمر جا اهڙا سنڌي مرد نظر آيا آهن، جيڪي عام ميڙن ۾ تقرير ڪندي، پنهنجي جنس ۾ مؤنث جي فعلن جو استعمال پيا ڪندا آهن؛ جيئن ته: مان ويندَس (مان ويندُس)، مان ڪندَس (مان ڪندُس). انبُ کاڌَم (انب کاڌُم)، پاڻي پيتَم (پاڻي پيتُم).“ (11)

ڊاڪٽر جيتلي جو اصل خيال اهو آهي ته آخري وينجن کان اڳ، مذڪر- مؤنث جي اعراب لڳندي. هوئنئن مذڪر- مؤنث جو اندازو به سنڌي ٻوليءَ جي آخري وينجن جي اعراب مان ٿيندو آهي، جيئن: ڇوڪرُ- ڇوڪرِ، ڪتابُ- ڪَٿَ وغيره. جڏهن

مذڪر- مؤنث جي اعراب آخري وينجن ڪان اڳئين وينجن تي لڳي ته ان صورت ۾ آخري وينجن ساڪن رهندو. (12)

’م ۽ س‘ اهڙي ضميري پڇاڙي آهي، جنهن ڪان اڳ واري وينجن تي مذڪر- مؤنث واري اعراب لڳندي آهي، جيئن: لکندُم (مذڪر) ۽ لکندَم (مؤنث). ساڳئي نموني ’ن‘ ضميري پڇاڙي به اهڙي آهي، جنهن جي اڳ واري وينجن تي مذڪر- مؤنث واري اعراب ڪم ايندي آهي، جيئن: لکندُن (مذڪر) ۽ لکندَن (مؤنث).

جيئن مذڪر- مؤنث ۾ ڪم آندل ضميري پڇاڙيون (م ۽ س) ساڪن رهنديون آهن، تيئن حالت جريءَ واري صورت ۾ اسم سان جمع ۾ ڪم ايندڙ آخري ’نون‘ به ساڪن رهندو آهي، جيئن: ’ڪتابُ‘ ج ’ڪتابَ‘، حرف جر لڳڻ سبب ’ڪتابَن ۾‘ بيهي ٿو هيٺ چند لفظ خيال خاطر ڏجن ٿا:

واحد	جمع	حالتن موجب جمع
ڪٻٽُ	ڪٻٽَ	ڪٻٽَ + نَ
دُڪانُ	دُڪانَ	دڪانَ + نَ
ماٺُو	ماٺُو	ماٺُ (اُو > اُ) نَ
پٽِ	پٽيُون	پٽيُ (اُون > اُ) + نَ

(13)

سنڌي ٻوليءَ نسبت، آخري وينجن، سُر سان متحرڪ رهندو آهي، ان لاءِ ته آخري سُر واحد- جمع، مذڪر- مؤنث وغيره ۾ اهم جاءِ والاري ٿو ليڪن ان کان هٽي ڪري، چند آخري وينجن آواز ساڪن رهن ٿا، جيئن: ’م‘، ’س‘ ۽ ’ن‘. مٿي جاٽايل لفظن ۾ آخري وينجن ساڪن جو ڏيان ڏرٽو پوي ٿو. ياد رهي ته لازمي ناهي ته هر لفظ جي آخر ۾ ’م، س ۽ ن‘ سان هيءَ اصول لاڳو ڪيو وڃي، جيئن: نِمُ، مَلَمَ، گلاسُ، ڏِسُ، پَنُ، ڏَنُ وغيره.

پروفيسر علي نواز جتوئيءَ، پڻ ’س‘ کي ساڪن تصور ڪري پد جي بيهڪ بيهاري آهي، جيئن:

- سڏائينس = /سَ + ڏا + ئينس/
- چوارائيندوسانس = /چَ + وا + را + ئين + دو + سانس/ (١٤)

لفظن جو پد (syllable) ۾ ڇيد

لفظ	پدن ۾ ڇيد	لفظ جي هِجي
لِکَندُم	لِ، ڪَن ۽ دُم (ٽي پد)	ل زير ’لِ‘ + ڪ، ن زبر ’ڪَنُ‘ د، م پيش ’دُمُ‘ = لَکَندُم

ڪاڏُم	ڪا ۽ ڏُم (ٻہ پد)	ڪ الف ’ڪا‘ + ڏ، م پيش ’ڏُم‘ = ڪاڏُم
اِيندَس	اِين ۽ دَس (ٻہ پد)	ا، ي، ن زير ’اِينْ‘ + د، س زبر ’دَس‘ = اِيندَس
پِيئَندَس	پِي، ئَن ۽ دَس (ٽي پد)	پ، ي زير ’پِي‘ + ٔ، ن زبر ’ئَنْ‘ + د، س زبر ’دَس‘ = پِيئَندَس
ڏِسَندُن	ڏِ، سَن ۽ دُن (ٽي پد)	ڏ زير ’ڏِ‘ + س، ن زبر ’سَنْ‘ + د، ن پيش ’دُن‘ = ڏِسَندُن
وِيندَن	وِين ۽ دَن (ٻہ پد)	و، ي، ن زير ’وِينْ‘ + د، ن زبر ’دَن‘ = وِيندَن

مٿين لفظن جو، آوازن جي نسبت، هيٺين ريت ڇيد ڪري سگهجي ٿو:

لفظن جو آواز (sound) ۾ ڇيد

لفظ	آواز ۾ ڇيد	آوازن جو وچور
لِڪَندُم	ل+اِ، ڪ+اَن، د+مُ+اُ	ٽي پد (لِ + ڪَنْ + دُم) ست آواز: چار وينجن (ل،ڪ، د ۽ م)، ٽي سُر (اِ، اَن۽ اُ)
ڪاڏُم	ڪ+آ، ڏ+مُ+اُ	ٻہ پد (ڪا+ ڏُم) پنج آواز: ٽي وينجن (ڪ، ڏ ۽ م)، ٻہ سُر (آ ۽ اُ)
اِيندَس	ا+اِين، د+سَ+اَ	ٻہ پد (اِينْ + دَس) پنج آواز: ٽي وينجن (ا، د ۽ س)، ٻہ سُر (اِين ۽ اَ)
پِيئَندَس	پ+اِي، ء+اَن، د+سَ+اَ	ٽي پد (پِي+ ئَنْ+ دَس) ست آواز: چار وينجن (پ، ٔ، د ۽ س)، ٽي سُر (اِي، اَن ۽ اَ)
ڏِسَندُن	ڏ+اِ، س+اَن، د+نُ+اُ	ٽي پد (ڏِ+ سَنْ+ دُن) ڇهہ آواز: ٽي وينجن (ڏ، س، د ۽ ن)، ٻہ سُر (اِ، اَن ۽ اُ)
وِيندَن	و+اِين، د+نَ+اَ	ٻہ پد (وِينْ+ دَن) پنج آواز: ٽي وينجن (و، د ۽ ن)، ٻہ سُر (اِين ۽ اَ)

حاصل مطلب

ٻوليءَ ۾ وينجن ۽ سُر / گهٽ ۾ گهٽ هڪ سُر جي ڄاڻ لازمي آهي، ڇو تہ ’وينجن ۽ سُر‘ ملي هڪ پد جوڙيو ٿو. پد، اهڙي آوازي لهر آهي، جيڪا لفظ کي ٽوڙڻ سان هڪ جهٽڪي ۾ ادا ٿيندي آهي، جيئن: ’اَ+ڪِ‘، ’پا+ٽِي‘ وغيره. لفظ ۾ پد جي حد، اصل ۾ سُر / نڪوين سُر (vowel/ nasal vowel) جي حد هوندي آهي، پوءِ ان سان سلهاڙيل ڪڏهن هڪ وينجن آواز ٿيندو آهي، تہ ڪڏهن ٻہ وينجن آواز ٻہ ٽين ٿا، جيئن: ’گهِنَ+ٽي‘، ’جهِرَ+ڪِي‘ وغيره.

بنيادي شاگردن کي اکري هِجي (spelling) پڙهائڻ ۽ پد جي درست حد جي سڃاڻ سان سلهاڙيل آهي. پد جي حد کي سمجهڻ لاءِ ٻوليءَ جا چند بنيادي اصول ذهن ۾ رکڻ نهايت ضروري سمجهيا ويا آهن:

- لفظ کي ٽوڙڻ سان پهرين 'پد' ملندو آهي، بعد ۾ پد جا آواز (وينجن ۽ سُر) نوٽ ڪيا آهن، جيئن: اُٿُ (اُ+ٿُ) ۽ پد، اُ (ا+اُ) ـ ٿُ (ٿ+اُ) چار آواز.
- هرهڪ پد، هڪ سُر / گهٽ۾ سُر سان سلهاڙيل هوندو آهي، پوءِ ان ۾ وينجن جو تعداد هڪ يا ٻه ٽي سگهي ٿو جيئن:
  - جهِرڪِي (جهِرَ+ڪِي) ٻه پد، جهِرَ (جهہ+رَ+اِ) ـ ڪِي (ڪ+اِي) پنج آواز.
  - شِينهُن (شِينُ ۽ هُن) ٻه پد، شِينُ (ش+اينُ) ـ هُن (هہ+اُن) چار آواز.

- پد جي حد ته اڃار سان ملي ٿي وڃي، ليڪن پوءِ ٻه اهو ڏيان ڏرٽو هوندو آهي ته ان پد ۾ ڪهڙا گڏيل وينجن آواز آهن! سنڌي ٻوليءَ ۾ گڏيل آواز جا ٻه نمونا نوٽ ڪيل آهن:
  - گڏيل وينجن آواز ۾ پهريون ساڪن ـ ٻيو متحرڪ، جيئن: 'پِيارُ' (پِيا +رُ)
  - گڏيل وينجن آواز ۾ پهريون متحرڪ ـ ٻيو ساڪن، جيئن: 'عِلَمُ' (عِلَ+مُ)

- وڏي عرصي کان اسان جو استاد ۽ شاگرد اضافي وسرڳن 'ڙهہ لهہ مهہ نهہ ۽ ٽهہ' سبب هِجي ۾ پريشان رهيا آهن. اصولي طور اهي وسرڳ نه پر گڏيل وينجن آواز آهن، ڇاڪاڻ ته اهي هڪ جهٽڪي سان اچاري نه ٿا سگهجن. ان لاءِ انهن جي ٽوڙ (segmenting) سمجهڻ نهايت ضروري آهي. چند مثال خيال خاطر رکجن ٿا:
  - ڪُلهو (ڪُل+هو) ٻه پد، ڪُل (ڪ+ل+اُ) ـ هو (هہ+او) پنج آواز
  - ماڻهُو (ماڻُ+هُو) ٻه پد، ماڻُ (م+ڻ+آ) ـ هُو (هہ+اُو) پنج آواز
  - پوڙهو (پوڙ+هو) ٻه پد، پوڙ (پ+ڙ+او) ـ هو (هہ+او) پنج آواز

- ضميري پڇاڙين وارا وينجن آواز 'م، س ۽ ن' گهڻي ڀاڱي ساڪن رهن ٿا، ڇاڪاڻ ته ان کان اڳ واري وينجن تي مذڪر ـ مؤنث واري اعراب ڪم ايندي آهي، جيئن: لکندُم/ لکندَم، ويندُس/ ويندَس، ڏيندُن/ ڏيندَن وغيره. ان لاءِ آخري وينجن کي ساڪن سمجهيو ويندو، جيڪو اڳئين متحرڪ وينجن سان ملندو، جيئن:
  - ڪاڏُم (ڪا+ڏُم) ٻه پد، ڪا (ڪ+آ) ـ ڏُم (ڏ+م+اُ) پنج آواز

حوالا/ ذريعا

1. جتوئي، علي نواز، پروفيسر، علم لسان ۽ سنڌي زبان، ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1996ع، ص 77.

2. ساڳيو
3. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، سنڌي صورتخطي. حيدرآباد: سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، 1993ع، ص 141.
4. ٻوهيو الهداد، ڊاڪٽر، ٻولي ۽ آواز. 'سنڌي ٻوليءَ بابت مقالا ۽ مضمون، جلد III'. مرتب: آزاد انور ڪانڌڙو. سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد، 2008، ص: 19.
5. جوڪيو الطاف، جزم جي درست استعمال جو مسئلو. سنڌي ٻولي، تحقيقي جرنل. ايڊيٽر: تاج جويو. ج (3)، ش (3 ۽ 4)، سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد، 2010ع، ص: 68_ 90.
6. جوڪيو الطاف، ڊاڪٽر،گڏيل ٻني آواز ۾ ساڪن آواز جي ميلاپ جو معاملو. ڪلاچي تحقيقي جرنل، ايڊيٽر: پروفيسر محمد سليم ميمڻ. ج (21)، ش: (2)، ڪراچي: شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي ڄامشورو، 2018ع، ص 51_62.
7. جوڪيو الطاف، ڊاڪٽر، سنڌي صورتخطيءَ ۾ ٻه اکري وسرڳن جو تحقيقي اڀياس. 'سنڌي ٻولي، سنڌ ولکت ۽ اصلوکي ڄاڻ ۽ ورثي جي ذريعي طور ٻولي'، ٻين عالمي سنڌي ٻولي ڪانفرنس جا مقالا، مرتب: ڊاڪٽر اسحاق سميجو. سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد، 2025ع، ص: 57_ 74.
8. جيٽلي، مرليڌر، ڊاڪٽر، سنڌي ٻوليءَ جون مکيه خاصيتون. ايڊيٽر: نفيس احمد شيخ، ٽماهي مهراڻ، گولڊن جوبلي نمبر. ج: 56 (ش: 2 ۽ 3)، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو ، 2006ع، ص: 128_ 132.
9. جيٽلي، مرليڌر، ڊاڪٽر، سنڌي ڌوني وگيان. دهلي: اکل ڀارتييه سنڌي ساهتيه، 2000ع، ص 53
10. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، سنڌي صورتخطي ۽ خطاطي، مقدمو. سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد، 1992ع، ص 15
11. جيٽلي، مرليڌر، ڊاڪٽر، سنڌي ٻوليءَ جون مکيه خاصيتون. ايڊيٽر: نفيس احمد شيخ، ٽماهي مهراڻ، گولڊن جوبلي نمبر. ج: 56 (ش: 2 ۽ 3)، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو ، 2006ع، ص: 23_ 32.
12. جوڪيو الطاف، سنڌي ٻوليءَ جي لفظن ۾آخري ۽ ماقبل آخري وينجن جي سُر جي اهميت ۽ آخري وينجن جي ساڪن هجڻ جو تصور. سنڌي ٻولي، تحقيقي جرنل. ايڊيٽر: تاج جويو. ج (4)، ش (2)، سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد، 2011ع، ص 42_95
13. ساڳيو
14. جتوئي، علي نواز پروفيسر، علم لسان ۽ سنڌي زبان. ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو، 1996ع، ص 78